
В. М. ГЕЄЦЬ,
академік НАН України, академік РАН,
віце-президент НАН України,
директор ДУ “Інститут економіки та прогнозування НАН України”

ПРО ЄДНІСТЬ І СУПЕРЕЧНОСТІ У РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА, ДЕРЖАВИ ТА ЕКОНОМІКИ *

Суспільство як особлива форма життєдіяльності людей, завдяки якій зберігається і розвивається людська ідентичність, сформувало у процесі свого розвитку, з метою його ж забезпечення, державний і економічний устрій. Кожний з них, у свою чергу, претендує на певну завершеність, цілісність, життєстійкість і найголовніше – здатність впливати на стан справ у суспільстві, за винятком випадків їх неспроможності, відомих як провали ринку і провали держави. Як результат, у триумвіраті суспільство – держава – економіка спостерігається постійне зміщення акцентів – з єдності на суперечності, і навпаки. У доповіді здійснено спробу на основі огляду різних трактувань узагальнити існуючі суперечності у співвідношенні функціонування суспільства – держави – економіки. Врешті-решт, це дозволяє на різних щаблях розвитку елементів цієї системи побачити напрями їх взаємодії з метою забезпечення сталості самого розвитку.

As a special form of the vital activity of persons, due to which the human identity is conserved and develops, the society has formed the public and economic structures in the process of its development aimed at their support. Each of these structures pretends, in turn, to certain completeness, integrity, viability, and, which is the main point, the ability to affect the state of affairs in the society. The inability of these structures to operate leads to failures on the market and in the state. As a result, we observe the permanent shift of accents in the society – state – economy triumvirate from the integrity to contradictions and vice versa. On the basis of the survey of various interpretations, the author makes attempt to generalize the known contradictions in the interrelations during the functioning of the society – state – economy triad. Eventually, this allows one to clarify the directions of their interaction on the different stages of the development of elements of this system with the purpose to ensure the stability of the very same development.

Суспільство, держава і економіка як категорії мають декілька трактувань, залежно від чого їх зміст розкривається у тому або іншому аспекті, а діяльністю визначається як стан, так і досягнення у розвитку сили і творчої енергії народів, які населяють країну, а також утверджується їх історична перспектива, що долає суперечності та труднощі, які виникають на цьому шляху.

“Філософський енциклопедичний словник” визначає, що *суспільство* у широкому розумінні – це частина матеріального світу, яка відокремилася від природи і являє собою форму життєдіяльності людей, яка історично розвивається. У вузькому розумінні – це певний етап людської історії (суспільно-економічної

* Виклад авторської доповіді в Інституті економіки РАН у травні 2012 р. (http://inecon.org/docs/Geets_paper.pdf), зробленої в рамках теми “Макроекономічна збалансованість в системі моделей розвитку економіки України”

формації), між- і внутріформаційні історичні шаблі або окреме індивідуальне суспільство (соціальний організм) ¹.

Визначення суспільства сформульовано у двох вимірах – широкому і вузькому. Широкий відповідає загальнофілософському сприйняттю суспільства, яке має історичний вимір, бо це одна з ліній розвитку живого, якщо розглядати суспільство як організм ², у якому реалізується прагнення до збереження і до розвитку людської ідентичності, оскільки життя спонукає до відповідних форм кооперації діяльності, що є вже сферою економіки, яка дістала одночасно і суспільний вимір. У процесі еволюції суспільства вибудовувався також певний соціальний організм його життєдіяльності, а існуючий економічний вимір завдяки кооперації та спеціалізації сприяв і сприяє розширенню можливостей збереження і розвитку суспільства.

Суспільна система, в якій усі ми діємо, у людській історії являє собою органічну цілісність ³, і стати на шлях модернізації, зберігаючи лише мотивацію до одержання прибутку (на що в першу чергу орієнтована економіка), не може. З огляду на це, суспільство, крім властивості дедалі більшого ускладнення соціального організму насамперед за рахунок різноманіття діяльності людини, сформувало також інститут держави, який організовує в першу чергу, згідно з Р. Ієрингом, соціально-примусову владу з метою захисту спільних інтересів суспільства ⁴. При цьому як такі його інтереси, що підлягають захисту з боку держави, можуть виступати будь-які складові суспільного життя, бо “...державою є продукт розвитку суспільства” ⁵.

Суспільство модернізується і відповідним чином розвивається, оскільки, поряд з економічним, у ньому об'єктивно функціонує соціальний організм, який, на відміну від економічного, який формує насамперед потребу в одержанні доходу, генерує через соціальну складову розвиток так званих “нематеріалізованих” форм життєдіяльності. В умовах, коли економізовані форми життєдіяльності суспільства вступають у глибоку суперечність із соціальними складовими, а боротьба за прибуток доходить до того, що руйнує навіть природне середовище, яке надає людям життєвий простір, виникає або стає першочерговою проблема розвитку соціального організму суспільства, головним чином, шляхом подолання соціального відторгнення і одночасного розширення можливостей соціального залучення, у реалізації яких держава в цілому та її інститути відіграють ключову роль, оскільки таким шляхом реалізуються і політика, і закони, що забезпечують життєдіяльність суспільства. Тим самим реалізуються і заходи з боку держави щодо захисту прав людини на її повноправну участь у суспільному житті. Реалізуючи таку політику, держава є правомочною, виправдовуючи своє існування.

За часів перебудови, наприклад, як першочергові можливості забезпечення соціального залучення, яке сприяє реалізації можливостей повноправного та гідного життя людини в суспільстві, виступали насамперед цінності самореалізації,

¹ Див.: *Философский энциклопедический словарь*. М., “Советская энциклопедия”, 1989, с. 131.

² Детальніше див.: *Гриффен Л. А. Общественный организм*. К., ЕМКО, 2005, с. 132.

³ Див.: *Валлерстайн І. Модернізація: мир краху її*. “Соціологія: теорія, методи, маркетинг” № 2, 2008, с. 22.

⁴ Див.: *Ієринг Р. Цель в праве*. СПб., 1881.

⁵ Див.: *Шамхалов Ф. Государство и экономика*. М., “Экономика”, 2005, с. 17.

самоорганізації та самоврядування⁶, які нібито існують поза державою і навіть для того, щоб мінімізувати участь колишньої держави у суспільному житті. Проте, як виявилось, після закінчення більш як 20 років трансформацій вони якраз, здебільшого, і не були досягнуті. Більше того, навпаки, нерідко вони набирали або набрали потворних форм, від яких ще належить відійти як суспільству, так і державі, яка багато в чому їх спровокувала через свою нездатність відповісти на суспільні виклики і забезпечити власну участь у тих суспільних змінах, яких потребувало суспільство. Держава не справилася з труднощами перехідного періоду, наприклад, внаслідок своєї слабкості або нерозвинутості. Але не тільки. Сучасне суспільство навіть у високорозвинутих країнах має, зокрема, ознаки так званого “грошовоцентричного суспільства”. “Грошовоцентричне суспільство – це суспільство, в якому все – думки, рішення, справи – обертаються навколо грошей. ...Грошовоцентричним стає будь-яке суспільство, в якому немає ні практичних навичок, ні громади, що їх підтримувала б, оскільки саме це робить для них гроші ключовим фактором виживання”⁷. Але ж таке суспільство, як правильно, на наш погляд, вказує Б. Левін, не здатне протистояти несправедливості, і далі, вже на нашу думку, у такому суспільстві гроші стають сильнішими від держави, руйнуючи її та суспільство шляхом кризи, яка народилася внаслідок такого сучасного феномену, як фінансіалізація. Криза, як відомо, має системний характер, і поки що її лікування здійснюється з допомогою тих самих грошей, породжуючи ще більшу несправедливість, оскільки “...грошовоцентризм породжується жадібністю і страхом, а в останні роки і жадібність була більш соціально прийнятною, і невпевненість у фінансовому майбутньому набула повального характеру”⁸. І чи не це є ознакою руйнування високорозвинутого суспільства, в якому цінності самореалізації, самоорганізації та самоврядування, реалізовані на основі сприйняття цінностей грошей, призводять до стану, коли все інше, на чому людина у суспільстві може сформувався і реалізуватися, для виживання в тому самому суспільстві стає неважливим.

Як виявилось, насправді цінності самореалізації, самоорганізації та самоврядування для країн із суспільствами, що трансформуються, теж не є однозначними у своєму сприйнятті та виборі “нових” форм життєдіяльності держави і суспільства. Але треба мати на увазі, що у високорозвинутих суспільствах і, відповідно, державах реалізація таких цінностей суспільного життя також не є однозначною, навіть якщо йдеться не про гроші як про один з факторів виживання, про який уже говорилось. Як стверджує Р. Кегган (США), “Європа рухається від панування сили до самоорганізуючого суспільства закону і правил, міжнародних угод і співробітництва. А ось США мають справу з анархічним і жорстким пострадянським світом, у якому не домінують міжнародні закони і правила і все залежить від наявності та використання власної могутності”⁹. Криза в ЄС розкрила недоліки вико-

⁶ Див.: Я н и ц к и й О. Перестройка и общественные движения. “Свободная мысль” № 9, 2007, с. 159.

⁷ Л е в і н Б. Одержимість грошима вбиває нас. “Економічна правда” від 20 березня 2012 р. (www.epravda.com.ua/columns/2012/03/201319005).

⁸ Т а м ж е.

⁹ Цитується за: Экономика и общественная среда: неосознанное взаимовлияние. М., 2008, с. 33; див. також: К е г г а н Р. Сила и слабость. Почему США и Европа по-разному смотрят на мир. “Общая тетрадь” № 3, 2002, с. 90.

ристаного підходу, тому його належить удосконалити, інакше доведеться ставати на шлях, аналогічний США, а він приведе прямо до глобального конфлікту.

Як бачимо, проблема суспільної самоорганізації є далеко не простою і не однозначною також для економічно розвинутих країн, які входять до ЄС, або для США, де рівень демократії та соціального залучення досить високий. Сказане стосується і таких форм, як самореалізація і самоврядування, якщо оцінювати їх відносно “нових” форм суспільного життя. Отже, соціальний організм є історично конкретним у певних формах існування і співвідноситься з рівнем розвитку в історичному сприйнятті, а це, у свою чергу, означає необхідність розглядати суспільство в цілому як своєрідний організм, який проходить певні шаблі розвитку і де на кожній стадії розвитку навіть такі завоювання суспільного життя, як демократія і демократичні виборчі процедури, можуть перетворюватися на “свисток для випускання пари” частиною населення, не задоволеною станом справ, наприклад, у привласненні результатів праці, оскільки суперечність між працею і капіталом не скрізь дістала свій хоч якийсь розвиток через соціально орієнтовані форми організації сучасного ринкового господарства.

У глобальному контексті ця проблема залишається нерозв’язаною, оскільки полюси нерівності як між країнами, так і всередині окремої країни дедалі більше віддаляються. Як наслідок, не випадково нерівність у рівнях добробуту і доходів досягла щабля глобального ризику, а це – один з парадоксів сучасності, коли з посиленням інтеграції у світі посилюється і сегрегація, порушуючи тим самим цілісність суспільного організму, в тому числі і окремо взятої країни, оскільки нерівність у рівнях добробуту і доходів має місце також усередині окремої країни, а не тільки між країнами, як зазначалося на Всесвітньому економічному форумі в Давосі у 2011 р.¹⁰ Проблема нерівності є характерною для багатьох країн світу, але головне полягає в тому, що цей “феномен” спостерігається і там, де його у таких масштабах ще 20 років тому не було, тобто у країнах із суспільствами та економіками, що трансформуються. І достатньо було їм стати на шлях формування і використання ринкових механізмів, як результат не змусив на себе довго чекати – всього 20 років. Отже, у сучасному суспільному та економічному житті це є іманентною властивістю, негативні наслідки якої поки що не можуть подолати ні саме суспільство, ні держава, яка його сформувала, поглиблюючи ризики подальшого розвитку, мінімізація яких вимагає нових механізмів, до цього часу ще не розроблених. Але ж це тільки один з багатьох сучасних ризиків, які охопили і економіку, і геополітику, і економічне, соціальне та технологічне середовище.

Організм, у тому числі і суспільний, згідно з Л. Гриффеном¹¹, як цілісна жива система, що має внутрішні зв’язки, здатний підтримувати самостійне існування завдяки пристосувальній взаємодії із середовищем. Якщо мати на увазі природне середовище, яке оточує нас, то багато в чому поки що все відбувається навпаки. Внаслідок життєдіяльності суспільства у глобальному масштабі навколишнє середовище руйнується, а природні ресурси за існуючих технологій і способів життя людини виснажуються. Сказане означає, що сьгодні світові процеси пристосування є далеко не однозначними за своїми наслідками. При цьому об’єктивною

¹⁰ Див.: Global Risk Report. World Economics Forum, 2011, p. 1 (<http://www.weforum.org/reports>).

¹¹ Див.: Г р и ф ф е н Л. А. Общественный организм, с. 144.

спрямованістю розвитку організмів у процесі еволюції було, як відомо, підвищення їх складності, хоча у певні історичні моменти траплялись і “повернення назад”, особливо за часів революційних потрясінь. Та й результати постперебудовних процесів у суспільствах країн, які їх пережили, у ряді випадків свідчать про пробудження колишніх, менш розвинутих форм суспільної життєдіяльності. У такому випадку постає запитання: “Що означає для сучасного світу масштабне нагромадження ризиків?”. Чи не варто очікувати на нові потрясіння? До того ж “нові” нематеріальні форми життєдіяльності суспільства можуть актуалізуватися не тільки з часом, коли еволюційні процеси суспільного життя ускладнять його до рівня, за яким організувати суспільне життя (воно у своєму розвитку еволюціонуватиме до більш складного) без самоорганізації, самореалізації та самоврядування кожного члена суспільства стане неможливим, або ж потрібні будуть екзогенно задані фактори. А якщо такі процеси наберуть глобального характеру? Що або хто відіграватиме роль екзогенно заданої сили? Якою буде відповідь природи і суспільства як частини матеріального світу?

Примат (верховенство) нематеріальних інтересів зовсім не обов’язково є продуктом високого рівня розвитку. Прикладів тому багато. Таке траплялось і трапляється, тому що “суспільство огортає нас, пронизує нас, орієнтує усе наше життя своєю розсіяною... реальністю, яку ми відчуваємо чи не більше, ніж повітря, яким ми дихаємо”¹². Це означає, що у суспільстві, незалежно від матеріального розвитку, за змістом представлено усі можливі аспекти буття людей, що, власне, відповідає широкому розумінню категорії “*суспільство*”, і тим самим досягається єдність широкого й вузького вимірів, оскільки в нашому повсякденному сприйнятті одне не може існувати без іншого; і саме завдяки такій органічній цілісності для соціального організму життєдіяльності на всіх стадіях його розвитку притаманні нематеріалізовані форми.

Можна також слідом за С. Соколовим¹³ стверджувати, що сучасне суспільство доцільно розглядати як *сукупність таких основних сфер* залежно від функцій, які вони виконують у суспільстві, і від потреб (та інтересів), які вони реалізують: *екологічної* (частина природи, умови виникнення і відтворення людей); *демосоціальної* (демографічна та соціальна функції – процес відтворення людей як біосоціальної істоти); *економічної* (виробництво, розподіл, обмін і споживання матеріальних благ); *політичної* (виробництво, розподіл, обмін, використання влади – порядку); *духовної* (виробництво, розподіл, обмін і споживання духовних цінностей); *психологічної, свідомої, суб’єктивної* (виробництво, зберігання, використання і розвиток потреб, почуттів, знань, переконань тощо).

Суспільство як відособлена частина матеріального світу не може існувати і розвиватися саме по собі. Саме тому існують окремі складові суспільного виміру, за допомогою яких досягаються і одночасно мають місце єдність і суперечності, в результаті чого, власне, і відбувається орієнтація суспільного життя. Отже, суспільство як сукупність форм спільної діяльності людей¹⁴, які історично склались і які і в минулому, і сьогодні є далеко не однозначними, у свою чергу, формує таку саму

¹² Б р о д е л ь Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. Т. 2: Ігри обміну. К., “Основи”, 1997, с. 388.

¹³ Див.: С о к о л о в С. В. Социальная философия. М., “ЮНИТИ-ДАНА”, 2003, 431 с.

¹⁴ Див.: Экономическая энциклопедия. М., “Экономика”, 1999, с. 491.

неоднозначну і структурно-функціональну характеристику сучасного суспільства. Таким чином, характер суспільного розкривається через визначення форм суспільної діяльності людей, які мають цільовий (дійовий) характер, оскільки в узагальненому трактуванні суспільство розглядається як сукупність людських індивідуумів, які об'єдналися для:

- задоволення “соціальних інстинктів” (Аристотель);
- контролю над своїми діями (Гоббс, Руссо);
- реалізації дії якогось певного абстрактного закону формування складних і гармонійних систем (Кант);
- досягнення всебічного переплетіння (залежності) усіх від усіх (“громадянське суспільство” Гегеля);
- реалізації якісної визначеності суспільного життя при його порівнянні з природою (Маркс)¹⁵.

Як бачимо, ці ознаки суспільної діяльності людей – як окремо, так і разом узяті – мають характер або соціальної, або економічної, або владної дії. Саме тому і відбулось об'єднання людей у суспільство. Отже, кожна з ознак має право на визнання, і відповідно, у широкому вимірі усі вони рівнозначно мають бути віднесені до ознак суспільства, оскільки їх дії є не взаємовиключаючими, а навпаки – взаємодоповнюючими. Разом з тим дана класифікація – не єдина, існують і інші, що дуже відрізняються від запропонованих у різний час різними відомими авторами. Наведемо ще одну класифікацію, теж дуже узагальнюючу, сформульовану Б. Чичеріним наприкінці ХІХ ст. і більше пов'язану з поняттевим підходом:

- існує поділ на суспільство і громадянське суспільство, де суспільство – це сукупність приватних відносин між людьми, які підкорюються політичній владі, а суспільство, яке керується нормами приватного права, дістало назву “громадянського суспільства” (Гегель);
- обмеження характеру суспільства економічною сферою (Ешер);
- суспільство – це таке утворення, в якому під впливом економічних умов здійснюється розподіл духовних суспільних благ, а саме влади і честі (Штейн);
- суспільство – це сукупність постійних приватних союзів, які знаходяться посередині між державою як єдиним цілим і сферою особистісних відносин, керованих громадянським суспільством (Моль);
- суспільство – це сукупний організм, який охоплює саму державу, яка є лише одним з органів або функцій цього цілого тіла (Шеффле, Спенсер);
- суспільство – це сукупність особистісних відносин, зокрема і приватні союзи; воно протиставляється державі як єдиному цілому (Трейчке)¹⁶.

Останнє поняття вважалося на той час єдиною теоретично правильною точкою зору на зміст і характер суспільства і відповідних дій, які мають суспільний характер. Порівняно з попередньою, яка розкриває зміст і характер суспільства, ця класифікація свідчить, що трактування суспільства як такого і, відповідно, сформульованих визначень (у тому числі й таких, які розглядали суспільство як

¹⁵ Систематизовано на підставі тлумачень, поданих у: Экономическая энциклопедия, с. 491.

¹⁶ Узагальнено за: Ч и ч е р и н Б. Курс государственной науки. Ч. II: Социология. М., Типолит. т-ва И. Н. Кушнерев и К^о, 1896, с. 2, 3.

союзи, з одного боку, і як сукупність приватних відносин, протиставлених державі, – з іншого) були і залишаються далеко не однозначними. Тим часом присутність держави у суспільстві, як і в економіці, є беззастережною, і далеко не в усьому вони перебувають у суперечності, – навпаки, існує і їх органічна цілісність, незважаючи на істотні відмінності категорій “суспільство” і “держава”. Зміна співвідношень і ролі держави в суспільному та економічному розвитку теж має свій історичний вимір. Наприклад, держава змінювала свої функції, а отже, і роль залежно від вимог, які відповідають змінам у суспільному розвитку.

Історія знає чимало прикладів зворотного впливу, коли саме держава, маючи можливості для примусу і відповідаючи на соціальну складову розвитку і безпеку щодо захисту інтересів суспільства, про що ми вже писали, ініціювала істотні зміни у суспільному розвитку, особливо на етапі реалізації певних проектів модернізаційного характеру, які були, є і будуть.

Кінець ХХ і початок ХХІ ст. охарактеризувались особливим динамізмом розвитку в усіх відносинах, який має ознаки поворотного моменту в історії і який, як стверджує О. Неклесса, вибудовує певний порядок речей і, відповідно, іншу форму організації світобудови, а отже, характерних ознак розвитку і взаємодії суспільства, держави та економіки. З огляду на це, наприклад, характеристика суспільства згідно з Г. Трейчке є далеко не однозначним твердженням, хоча, за Б. Чичеріним, таке визначення вважалося на той час єдино правильним у теоретичному аспекті, але по суті таким не є. Хоча і тепер досить часто особистісні відносини і приватні союзи, що є характерною ознакою суспільного життя, протиставляються, як і зазначав Г. Трейчке, державі як чи не єдиний суб’єкт, діяльність якого дозволяє добитись успішної діяльності держави.

Сучасники теж неодноразово намагалися дати визначення таких класифікаційних ознак суспільства. Разом з тим відомий і впливовий французький політичний філософ ліберального типу П. Манан вважає, що неможливо відшукати якусь формулу, яка б описувала сучасний світ, оскільки він не уніфікований, – певною мірою можна говорити тільки про “наш власний Захід” у широкому розумінні цього слова¹⁷.

З проаналізованих нами класифікаційних ознак суспільства можна зробити однозначний і досить прозаїчний висновок про різноманіття форм суспільної діяльності, а отже, і тих класифікаційних ознак, які його характеризують. Серед них на будь-якій стадії розвитку особливе значення має діяльність окремих членів суспільства, що часто визначає і їхню мотивацію, і поведінку, і взаємодію – аж до кооперації, з одного боку, та індивідуалізації діяльності – з іншого. Остання дістала розвиток до рівня всеохоплюючої ідеї із змістом, згідно з яким “індивід може досягти благополуччя, застосовуючи свої здібності... в умовах вільного ринку, хоча і в певних інституційних межах – сильного права власності, вільного ринку і вільної торгівлі (забезпечити функціонування яких – завдання держави. – В. Г.)”¹⁸. Як підсумок активізації та індивідуалізації діяльності та відповідальності за її результат у сучасному суспільстві домінує так звана “буржуазна демократія”, що сприяє

¹⁷ Див.: М а н а н П. Нельзя смешивать понятия нации и демократии. “Свободная мысль” № 8, 2008, с. 14.

¹⁸ Див.: Х а р в и Д. Краткая история неоллиберализма. М., “Поколение”, 2007, с. 288.

концентрації власності та одночасно є її результатом при збереженні основ її непохитності, що, у свою чергу, призвело до домінування у ринковій економіці не тільки процесів нагромадження капіталу шляхом капіталізації прибутку, але й привласнення його шляхом перерозподілу за рахунок механізмів фінансіалізації діяльності, що є особливо характерним для останнього двадцятиріччя. Фінансіалізація має властивість забезпечити участь у привласненні, не беручи участі у створенні, що є основою сучасної економіки фінансів, яка доводить ідеологію ринку до абсолютизації ринкового фундаменталізму як наслідку поглиблення проблеми нерівності, що стало особливо небезпечним ризиком як для сучасного, так і для майбутнього розвитку.

Ринковий фундаменталізм дедалі частіше зазнає поразки, оскільки механізми саморегуляції за мінімальної участі держави на основах “буржуазної демократії” у суспільному вимірі нерідко виявляються неефективними, оскільки бажаною є реалізація рівного доступу до економічних можливостей¹⁹ як у країнах, які досягли у сучасних умовах найвищого ступеня розвитку, так і у країнах, які тільки сформували ринкову економіку на основі ліберальних цінностей. Водночас для процвітання усіх необхідно враховувати інтереси кожного. Це означає, що в суспільному вимірі має бути присутнім управлінський аспект діяльності, який би реалізувався через певні закони суспільного життя, що, як правило, у суспільному вимірі є “неписаними” (але мають бути добре прописаними в окремо взятій державі. — *В.Г.*) і, хоча й не завжди, але визначають, власне, взаємовідносини, узгоджені з діями “усіх від усіх”, у яких можуть брати участь як окремі індивіди, так і колективи людей і навіть країни. Реалізувати таку умову без управлінських дій по суті неможливо — для цього потрібні нові інституційні умови і нові інститути, які б їх забезпечували²⁰.

Разом з тим розвиток управлінських дій у суспільному вимірі має далеко не однозначний характер, оскільки забезпечення розквіту усіх членів суспільства шляхом врахування інтересів кожного (що передбачається управлінською дією) наштовхується на дуже важливу суперечність, притаманну для нашої епохи. Сутність її полягає в тому, що, згідно з М. Мусінім²¹, управлінські структури фактично втрачають свої службові функції, виходять з-під суспільного контролю і прагнуть до повноти влади над економічними і, відповідно, політичними процесами. І водночас вони виявляються нездатними мінімізувати безліч сучасних глобальних ризиків, які загрожують нестабільністю і загостренням конфліктів між країнами та народами. З цього твердження напрошується важливий висновок суспільного значення про те, що за відсутності дійового суспільного контролю та організованого тиску з боку суспільства управління, орієнтоване на власні, так звані “інсайдерські”, інтереси, веде економічну систему будь-якого рівня до

¹⁹ Детальніше див.: Б у к о в П., П у р о в а Т. Капіталізм для всіх: матеріали інтерв'ю з професором американського Северо-Западного університета Г. Дерлучьяном. “Експерт” № 15, 2006, с. 74–83.

²⁰ Див.: Інтерв'ю першого заступителя председателя правительства Российской Федерации Д. Медведева главному редактору журнала “Эксперт” В. Фадееву. “Эксперт” № 28, 2006, с. 57–65.

²¹ Див.: М у с и н М. Об основном законе эпохи управленческого империализма. “Экономические стратегии” № 5–6, 2005, с. 136.

регресу. Тільки під сильним тиском праці та капіталу включається механізм усунення дисбалансу інтересів²².

Управлінські функції, здійснювані як менеджерським корпусом, так і корпусом бюрократії, що уособлює дії держави, формують управлінський імперіалізм, і, за визначенням М. Мусіна²³, формується істотна суперечність між економікою, представленою працею і капіталом, і державою, яка внаслідок дії бюрократичного апарату стає співучасником власної регресії. Як наслідок, світ перевернувся з ніг на голову: стали панувати примат економічної вигоди і формальні інституційні норми за умови практично повного пригнічення моральних і релігійних принципів, тобто постматеріальних форм суспільного життя. Водночас у суперечностях між суспільством і державою та в пошуку шляхів їх узгодження особливу роль відіграють так звані “неурядові організації”, які створюються шляхом формального і неформального об’єднання громадян і громадянських інститутів, послідовно перетворюючись на соціальні мережі, що забезпечують один із сучасних шляхів подолання соціального відторгнення, про яке ми вже згадували. Саме вони покликані відіграти прогресивну роль у забезпеченні підвищення ефективності управлінських дій з боку держави та реалізації організуючої ролі суспільних рухів на різних стадіях її розвитку.

Оскільки, згідно з Аристотелем, суспільство – соціальна організація, в якій реалізуються соціальні інстинкти людей, як особисті, так і колективні інтереси, то, на нашу думку, їх раціональне об’єднання є можливим лише за умови переважання суспільного, що досягається тиском останнього і на особистість, і на колективні інтереси. В результаті може досягатися також примат економічної вигоди і формальних інституційних норм суспільного життя, про що вже йшлося. Це може успішно відбуватися не тільки у так званих “закритих суспільствах”, але й насамперед у відкритих. Концепцію відкритого суспільства обґрунтував К. Поппер, стверджуючи, що “основним мірилом і цінністю такого суспільства є людина, її свобода і незалежність... Головна мета відкритого суспільства – само-реалізація і саморозвиток особистості”²⁴, яка не тільки здатна діяти на основі індивідуальних уподобань у боротьбі за одержання доходу і нагромадження власності, що є першорядною складовою реалізації “буржуазної демократії”, але й вміє об’єднатись у громадські організації та громадянські інститути і прагне цього. Не випадково сучасна людина у відкритому суспільстві бере активну участь відразу у декількох громадських організаціях, тим самим забезпечуючи функціонування і розвиток суспільства.

Водночас на сьогодні навіть так звані “відкриті суспільства”, які, як вважається, існують у країнах, які досягли вищого рівня економічного розвитку саме завдяки своїй відкритості, не можуть бути визнані такими, що досягли зазначеної К. Поппером мети (тобто створення для кожної людини можливостей для само-реалізації та саморозвитку), – адже вони при цьому залишаються на тому щаблі, коли окрема людина не може самостійно задовольнити свої потреби першої не-

²² Див.: там же, с. 138.

²³ Див.: там же, с. 143.

²⁴ Економічна енциклопедія. Т. 3. К., Видавничий центр “Академія”, 2002, с. 535.

обхідності. Наприклад, США – найбагатша країна світу, але, за даними ²⁵, оприлюдненими міністерством сільського господарства США наприкінці 2005 р., у 2004 р. 38,2 млн. американців недоїдали, з них 24,3 млн. – дорослих (11,3% дорослого населення країни) і 13,9 млн. – дітей (19% усіх американських дітей). За даними “America’s Second Harvest”, у 2006 р. серед більш як 38 млн. американців, які потерпають від недоїдання, 25 млн. користувалися допомогою благодійних організацій. Зауважимо, що з масовим голодом веде боротьбу навіть країна з відкритим суспільством і з найрозвинутішою у світі економікою. При цьому, з посиланням на те саме джерело, газета “Нью-Йорк Таймс” у квітні 2006 р. повідомила, що американець, який одержує мінімальну заробітну плату і працює повний робочий день, не може платити за оренду однокімнатної квартири.

Таким чином, треба мати на увазі, що навіть у сучасних відкритих суспільствах можливості самореалізації та саморозвитку вступають у серйозну суперечність із станом справ в економіці, оскільки йдеться не про безробітних, а про працююче населення. Проблема нерівності актуалізувалась у найбагатшій країні світу. Як наслідок, “...блага останніх хвиль технологічних інновацій непропорційно розподілилися серед найталановитіших і добре освічених членів суспільства. Цей феномен сприяв істотному збільшенню нерівності у США за останнє покоління. У 1974 р. 1% найбагатших сімей одержав доход у 9% від ВВП, у 2007 р. ця частка збільшилася до 23,5% від ВВП” ²⁶.

Ще контрастнішу картину відкритого суспільства та його цінностей отримаємо, якщо спробуємо розглянути його під кутом зору свобод і незалежності людини, про які К. Поппер говорив у зв’язку з необхідністю забезпечення так званих “чотирьох свобод”, які сформульовані президентом Ф. Рузвельтом у посланні Конгресу США у січні 1941 р. і стосуються всього світу, а саме:

- свобода слова і самовираження;
- свобода віросповідання;
- свобода від бідності;
- свобода від страху ²⁷.

І хоча К. Поппер у своєму дослідженні мав на увазі розвинуті країни, де свобода і незалежність людини в цілому досягли досить високого рівня, все ж, як

²⁵ Див.: Б е л о ц е р к о в с к и й В. Злокачественная конвергенция. Последняя стадия капитализма или человечества? “Свободная мысль” № 7/8, 2006, с. 134 (Д о в і д к а: Вадим Білоцерківський – літератор, активіст російського правозахисного руху, науковий співробітник Міжнародного інституту самоврядування і самоорганізації (США – Німеччина). У минулому – випускник хімічного факультету Московського державного університету, викладач, письменник і журналіст. Емігрувавши з СРСР у 1972 р., працював коментатором на радіостанції “Свобода” у Нью-Йорку та Мюнхені. Опублікував російською та основними європейськими мовами декілька книг і значну кількість статей, присвячених теорії синтезу соціалізму та капіталізму, а також з політичних, соціологічних і національних питань).

²⁶ Див.: Ф у к у я м а Ф. Будущее истории. “Россия в глобальной политике” № 1, 2012, с. 15.

²⁷ Більш розгорнуто “чотири свободи” Ф. Рузвельта визначаються так: перша – це свобода слова і самовираження – в усьому світі; друга – це свобода кожної людини вірити в Бога тим способом, який вона сама обирає, – в усьому світі; третя – це свобода від бідності, що в перекладі зрозумілою всім мовою означає економічні домовленості, які забезпечать населенню всіх держав здорове мирне життя, – в усьому світі; четверта – це свобода від страху, що означає таке ґрунтовне скорочення озброєння в усьому світі, щоб жодна держава не була здатна здійснити акт фізичної агресії проти будь-кого із своїх сусідів, – в усьому світі. При цьому до актів агресії в сучасному світі слід віднести і дії терористів навіть у високорозвинутих країнах з так званими “відкритими суспільствами”.

було показано вище, вони не реалізовані для значної частини населення – на основі власних самореалізації та саморозвитку та не може забезпечитися навіть від бідності. Водночас слід поглянути, яка ситуація з “чотирма свободами” Ф. Рузвельта в інших країнах – зокрема, тих, які переживають період формування сучасного ринку і основ відкритого суспільства, яке нібито символізує сучасний успіх.

Щодо двох перших свобод, то їх рух має певний прогрес, хоча далеко не в усьому світі, проте, принаймні, в окремих країнах, які переживають трансформаційну кризу і поки що не досягли передкризового рівня розвитку (втім, і це далеко не однозначний процес, у тому числі і в Україні). Так, згідно із суспільним моніторингом, який з 1994 р. проводиться Інститутом соціології НАН України, у 1994 р. 55,2% опитаних вважали, що можуть вільно висловлювати свої політичні погляди, а у 2005 р., після так званої “помаранчевої революції”, – лише трохи більше, ніж 58,4%. У тому самому 2005 р. 68,2% опитаних не вистачало справжньої дружби, як раніше, на все життя, а кількість тих, хто вважав, що більшість людей взагалі ні в що не вірить, становила вже 76,3%. І це – наслідок, насамперед, минулого підвищення рівня соціального відторгнення і формування умов, які не дозволяють реалізувати власні можливості, у тому числі і високий освітній потенціал.

З приводу ще двох свобод – від бідності та від страху – слід зауважити, що належного забезпечення здорового життя населення поки що немає. І справа ж не тільки в тому, що багато хто недоїдає, а ще й у тому, що, маючи достатньо харчів, вони нерідко вживають нездорову їжу, вироблену з порушенням технологій і безліччю шкідливих добавок. Громадяни багатьох країн потребують захисту від бідності, оскільки у світі у II половині ХХ ст. боротьба з нею у підсумку виявилася не те щоб взагалі не результативною, але ж точно малоефективною. Сучасний же страх має зовсім іншу природу, ніж у ХХ ст., оскільки люди бояться майбутнього: на думку 49,8% респондентів, їм не вистачає впевненості в тому, що міжнародні конфлікти не виникатимуть; 68,7% – не вистачає стабільності у державі та суспільстві; у 66,9% – немає впевненості у власному майбутньому; у 65,9% – немає можливості дати дітям повноцінну освіту.

Таким чином, можна стверджувати, що запропоноване К. Поппером визначення змісту і характеру відкритого суспільства багато в чому є ідеалізованим, оскільки категорії самореалізації та саморозвитку особистості виступають (принаймні, на даному етапі розвитку) поряд з такими ознаками суспільства і суспільного, як залежність “усіх від усіх”, коли виникають суперечності, що нерідко мають навіть антагоністичний характер і не можуть бути розв’язані у суспільному вимірі за рахунок власне суспільних форм самоорганізації. Тому для багатьох країн стало нормою формування умов для розвитку держави добробуту, яка називається “суспільством для всіх”²⁸, де мають бути враховані інтереси бідних людей, маргінальних груп тощо. З огляду на те, що у країнах, названих “трансформаційними”, суспільства перебувають у стані, який не наближає їх до можливостей самореалізації, яка б забезпечувала саморозвиток і самовираження, головними стають роль і значення держави добробуту, де на перше місце вихо-

²⁸ Детально див.: От трансформации к обществу для всех. Региональный доклад о человеческом развитии. Региональное бюро ПРООН по странам Европы и СНГ. Братислава, 2011, с. 84–91.

дять реформи заради майбутнього широких верств населення, з пріоритетом у розвитку освіти і культури, найважливіше завдання яких – підвищувати креативні здібності більшості населення.

За таких обставин, наприклад в Україні, як і в усіх країнах світу, повинні набирати чинності унормовані відносини, що регламентуються особливостями цивілізаційного характеру і визначаються “писаними” і “неписаними” законами. Саме в цьому полягає проблемність даного періоду, оскільки порушення і “писаних”, і “неписаних” законів є масовими, особливо у сфері економіки, а значна частина навіть унормованих економічних відносин нерідко морально не є легітимними, що, у свою чергу, породжує суспільну незадоволеність і формує прагнення до масових порушень прав і свобод людини. У підсумку у країнах із суспільствами, що трансформуються, результатами змін, як правило, скористалася незначна частина населення, що привласнила нагромаджену власність і забезпечила тим самим власне збагачення.

Можна стверджувати, що діє принцип: якщо можна одному, то чому не можна іншому? Саме в цьому проявляються і суперечність, і єдність між суспільством, яке трансформується, і державою, адже, якщо виходити з того, що у суспільстві і легальні дії не завжди відповідають закону, то і моральна нелегітимність, як правило, розходиться з нормою закону. Але одночасно основоположним має бути те, що прийняті у суспільстві норми і правила влада (держава) повинна сприймати (тобто реалізовувати), спираючись на спільні цінності, оскільки нібито є згода суспільства на існуючі форми і структури влади (держави). Але на ділі це далеко не так. У чому ж причина?

У реальності слід враховувати, що, згідно з висловлюванням Б.Чичеріна ²⁹, *суспільство*, навіть з суто юридичних міркувань, як *громадянське суспільство* не є однією юридичною особою; воно являє собою сукупність приватних відносин між особами, що входять до його складу, і тим відрізняється від держави, тоді як держава є союзом народу, пов’язаного в одне юридичне ціле. У цьому розумінні має місце ще одна органічно притаманна суперечність між суспільством і державою. Все ж слід брати до уваги, що без закону громадянська свобода неможлива. Закономірно постає запитання: а як бути із свободами, коли мають місце порушення закону або взагалі його відсутність? У такому випадку реалізовувати свободи взагалі неможливо, і, як наслідок, у суспільстві виникають умови, коли анархія може стати “матір’ю порядку”. Було свого часу таке гасло.

Таким чином, суспільство, на відміну від держави, не має цілісних характеристик у юридичному значенні, хоча і ту, і другу категорії одночасно визначають можливі форми життєдіяльності людей. Втім, одне не можливе без другого, зокрема, і внаслідок їх спільності. Але через існуючі суперечності для їх розв’язання і формуються інститути громадянського суспільства, які дістають можливість забезпечувати дії з боку суспільства як певне юридичне ціле. І чим більшим є ступінь охоплення суспільства громадянськими інститутами, тим сильнішою є юридична цілісність у суспільстві. Як показує досвід трансформацій у суспільствах наших країн, кількість неурядових організацій зростає, а от чисельність залученого

²⁹ Див.: Ч и ч е р и н Б. Курс государственной науки. Ч. I: Общее государственное право. М., Типо-лит. т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1894, с. 3, 5.

до цих організацій населення протягом 20 років практично залишається стабільною і не перевищує, наприклад, в Україні 15%. У такому випадку у розв'язанні зазначеної суперечності та забезпеченні єдності суспільства і держави чималу роль повинна відігравати держава шляхом підвищення рівня освіченості громадян і забезпечення свобод залучення більшості людей у діяльність громадянських інститутів. Таким шляхом держава турбується про власне майбутнє, зміцнюючи тим самим свою соціальну силу, без якої неможливо зберегти і зміцнити національний (державний) суверенітет.

У класифікації суспільства, запропонованій Б. Чичеріним, економіка, згідно з визначенням Ешера, обмежує суспільство, і саме економічні умови, а не будь-які інші, визначають розподіл духовних і суспільних благ, за твердженням Х. Штейна. У наш час це відповідає дійсності тільки частково, оскільки далеко не всі суспільні блага є рівною мірою доступними для всіх членів суспільства навіть у країнах з розвинутою економікою і з так званими "відкритими суспільствами". Щодо духовних благ, то тут теж усе далеко не є однозначним. Для бідних або порівняно бідних членів суспільства культурні цінності, що духовно збагачують і розвивають, можуть бути не тільки недоступними, але й, внаслідок низького рівня освіченості, несприйнятими і незрозумілими. Тому для них існує так звана "масова культура", яка людину не збагачує, а робить біднішою. Особливо це стало зрозумілим тоді, коли в таких державах, як Україна, розпочався рух до відкритих суспільств з ринковою економікою: висока культура стала масово недоступною, а масова багато в чому розбестила людину. Оскільки в умовах трансформаційних змін у суспільстві ринок став проникати і до таких сфер, як культура і освіта, то у суспільстві спостерігається зниження рівня культури, толерантності та креативності дій, у першу чергу, у масовій поведінці людей. Злочини і наркоманія, а також інші суспільні хвороби стали масовими явищами. У цьому полягає ще одна суперечність у розвитку суспільства, держави та економіки. Зростання економіки і стабільність держави не слугують запорукою успішного розвитку суспільства внаслідок обмеженості доступу до суспільних благ, оскільки не всі члени суспільства мають його рівною мірою.

Аналізуючи логіку взаємозв'язку суспільства і держави, Б. Чичерін³⁰ зазначає, що держава не ставить за свою мету, щоб громадяни у процесі особистої діяльності робили моральні вчинки. Це мета церкви, а не держави, оскільки церква, а не держава, діє по совісті: примусове ж (з боку держави. — *В.Г.*) виконання моральних вимог є запереченням самих основ морального закону, яким є закон свободи. Крім того, держава не ставить за свою мету приватне благо своїх громадян, адже це — мета саме громадянського суспільства.

Як бачимо, Б. Чичерін ще у ХІХ ст. довів, що суперечність між суспільством і державою у питанні виховання моральних якостей у членів суспільства, за що, згідно з наведеним твердженням, повинна відповідати церква, а не держава, розв'язується шляхом реалізації загальної мети держави — розвитку суспільних і духовних сил через громадянське суспільство. Цього виявилось недостатньо, з огляду на що почали розвиватися сучасні функції держави — розвитку членів суспільства за допомогою науки, освіти і охорони здоров'я, що і сталось у ХХ ст.

³⁰ Див.: т а м ж е, с. 7.

Отже, Б. Чичерін ще у ХІХ ст. спрогнозував об'єктивну необхідність трансформації функцій держави з традиційних у сучасні – з тим, щоб досягти більш повної відповідності у розв'язанні суперечності між суспільством і державою. Але разом з тим Б. Чичерін зазначає³¹, що сутність держави – об'єднання різноманітних суспільних елементів у єдиний органічний союз. Таким чином, загальна мета держави полягає не тільки у розвитку цих елементів, але й у гармонійному їх узгодженні.

З наведених міркувань можна зробити висновок, що держава, яка має ознаки юридичного цілого, відповідає або має можливість відповідати за розвиток складових суспільства і тим самим надавати людині можливості для підвищення рівня гуманітарного розвитку та реалізації громадянських свобод. Саме тому нерідко модернізаційні проекти суспільного характеру, на нашу думку, реалізовувалися з ініціативи держави, але ключову роль відігравала рушійна сила ідей³², які оволодівали масами людей, організованих у суспільство і у суспільний рух, що було особливо притаманним для ХХ ст. і збереглось у ХХІ ст. Коли ж благородні цілі модернізації досягалися, труднощі у суспільних відносинах зникали із суспільної пам'яті, оскільки модернізаційні проекти відроджували силу та енергію мас, які держава спрямовувала в єдине русло. В іншому випадку модернізаційні проекти виявлялися втраченими. Історія знає і те, і друге, адже ідеї не завжди були і залишаються безпечними для майбутнього.

На певному етапі розвитку суспільства його подальша еволюція стає не віддільною від становлення і розвитку держави як організації політичної влади, головної установи політичної системи суспільства, яка, цілеспрямовано утверджуючись за допомогою домінуючої частини населення у соціально неоднорідному середовищі, забезпечує його цілісність і безпеку, організовує спільну діяльність громадян і соціальних груп із застосуванням норм права, задовольняє загальні соціальні потреби, захищає права та інтереси громадян. Виникнення та існування держави пов'язуються, у першу чергу, із соціальним розширенням суспільства, з його поділом на певні структурні частини, що мають як спільні, так і свої особливі (а нерідко і протилежні) потреби та інтереси, насамперед виробничо-розподільні³³.

Як бачимо, у ході розкриття змісту категорії “*суспільство*” поступово неминуче виникає така важлива категорія, як “*держава*”, яка ще Аристотелем (384–322 рр. до н. е.) визначалась як своєрідна форма, що являє собою своєрідне спілкування, а будь-яке спілкування організовується заради якогось блага³⁴.

Тим часом таке визначення не дає відповідей відносно змісту і розуміння держави, крім одного, пов'язаного з реалізацією функцій, які приносять відповідні блага. При цьому зміст держави не завжди пов'язувався з досягненням (одержанням) благ за рахунок або за підтримки держави. Наприклад, Гегель у “Філософії історії”³⁵ зазначав, що держава – це існуюче, дійсно моральне життя і що всією

³¹ Див.: т а м ж е, с. 10.

³² Див.: Б а т а л о в Э. Я. Движущая сила идей. У кн.: Неэкономические грани экономики: непознанное взаимовлияние. Научные и публицистические заметки обществоведов. М., 2010, 800 с.

³³ Див.: Юридична енциклопедія. Т. 5. К., “Українська енциклопедія”, 2003, с. 728.

³⁴ Див.: Аристотель. Сочинения в 4 томах. Т. 4. М., “Мысль”, 1984, с. 376.

³⁵ Див.: Р а с с е л Б. История западной философии. Книга третья: Философия нового времени. СПб., “Азбука”, 2001, с. 860.

притаманною людині духовною реальністю вона володіє тільки завдяки державі. Таким чином, на нашу думку, Гегель якоюсь мірою спробував звести суспільне до державного, і, за його твердженням, останнє визначає навіть духовну реальність людини, що, власне, і може бути насправді, але у вузько утилітарному розумінні і в досить обмеженій кількості форм суспільної діяльності, за які відповідає держава, надаючи людині певні послуги.

Разом з тим існує і ширше розуміння функцій держави, адже, як зазначав Б. Чичерін, без закону громадянська свобода не можлива. Ми вже звертали увагу на те, що в європейському співтоваристві саме завдяки руху до саморегулюючого розвитку суспільства на основі законів, правил тощо зміцнюються громадянські свободи. У нашому розумінні думку Б. Чичеріна слід трактувати так, що держава визначає рамки, в яких повинні зберігатися права і обов'язки людини, щоб діяльність у межах громадянських свобод при їх реалізації не зачіпала інтереси і свободи іншої людини.

Саме в цьому відношенні у “Філософії права” Гегель однозначно пішов далі, оскільки вважав, що держава є дійсністю моральної ідеї, моральний дух як явна, сама для себе зрозуміла субстанційна воля, яка мислить і знає себе і виконує те, що вона знає і оскільки вона це знає³⁶. Разом з тим зміст держави, в якій “уособлюється” моральна ідея, що субстанціалізується у волю, реалізується відповідними установами, але далеко не завжди у них є системне відображення різноманіття суспільних форм діяльності, оскільки існує неінституціалізована категорія суспільної свідомості, яка у найбільш глибокій своїй суті відображає стан суспільства і навіть можливості його розвитку. І тут ми знаходимо ще одну суперечність між суспільством і державою.

Гегель був упевнений, що для того, щоб суспільство було красивим, воно має бути органічним настільки, наскільки це можливо, тому, крім держави й церкви, необхідними є багато інших суспільних установ. Кожний же інтерес, який не перебуває у гармонії із суспільством і може надавати сприяння кооперації, повинен мати свою відповідну організацію, і кожна така організація повинна мати якусь міру обмеженої незалежності³⁷. Таким чином, суспільні та державні форми діяльності не збігаються, і щодо багатьох з них існують суперечності: внаслідок цього їх гармонізація — це безкінечно динамічний процес розвитку й пошуку балансу прав, обов'язків і свобод, завдяки чому, власне, і в суспільстві, і в державі постійно відбуваються трансформаційні зміни, і в цьому їх єдність, яка досягається шляхом подолання суперечностей, що виникають.

Оскільки виникнення держави пов'язане з утворенням суспільства як сукупності людей, об'єднаних спільними інтересами³⁸, причому суспільство існувало значно раніше, ніж держава, то, здавалося б, інститут держави є або має бути таким, який задовольняє суспільні інтереси, не несучи в собі суспільних суперечностей. Разом з тим саме тут і виникає глибока суперечність, оскільки, як зазначає О. Рубінштейн³⁹, та обставина, що суспільні інтереси “відчувають” лише окремі

³⁶ Див.: т а м ж е, с. 860, 861.

³⁷ Див.: т а м ж е, с. 863.

³⁸ Див.: Юридична енциклопедія. Т. 2. К., 1999, с. 80.

³⁹ Див.: Р у б и н ш т е й н А. Общественные интересы и теория публичных благ. “Вопросы экономики” № 10, 2007, с. 92.

люди, а не всі разом, не може слугувати основою для відмови у визнанні цих особливих інтересів, притаманних суспільству в цілому. “Перше завдання... примушувати себе підкорюватися, монополізувати на свою користь потенціал у цьому суспільстві, очистити це останнє від усіх можливих у ньому спалахів злості, поставивши на їх місце те, що М. Вебер називав *легітимним насильством*”⁴⁰, — що і здійснює держава, яка являє собою організацію *політичної влади*.

Держава як головне керівне утворення інституту суспільства за допомогою норм права покликана спрямовувати і організовувати спільну діяльність людей і соціальних груп, захищаючи права та інтереси громадян і орієнтуючись на задоволення насамперед суспільних, а не індивідуальних або групових інтересів, які існують у суспільстві.

Акумулюючи у своїх руках владні повноваження, держава тим самим політично інтегрує суспільство і представляє його як у внутрішніх, так і у зовнішніх відносинах⁴¹. Правда, держава реалізує це у довгостроковому періоді, а на окремих етапах розвитку суспільства окремої країни державні інститути під час політичних криз, скоріше, дезінтегрують його, тоді як роль інтегратора бере на себе суспільство, точніше, його громадянські інститути. Таким чином, у суспільстві реалізуються його функції самоорганізації та самоврядування. Після політичної стабілізації керівна роль інтегратора знову переходить до держави. У випадку ж слабкості громадянських установ до процесу стабілізації можуть приєднуватись екзогенні фактори. Якщо ті або інші фактори не діють ефективно, то країні загрожує втрата державності.

У цілому можна стверджувати, що на рівні як широкого, так і вузького сприйняття суспільства виникають серйозні суперечності, оскільки суспільство є далеко не однорідним формуванням і в ньому одночасно зберігаються і функціонують різні в історичному вимірі суспільно-економічні уклади, в яких зміст суспільних інтересів є різним. Останнє стосується і сучасних розвинутих суспільств, для яких характерні різноманітні форми і суспільної, і економічної діяльності з досить різними рівнями розвитку інституту держави. Якщо останні не відповідають рівням розвитку як економічних, так і суспільних відносин, то це означає, що при владі перебувають ті, хто не уособлює прогресивні політичні сили, а навпаки — виражає волю панівної частини тільки політичного істеблшменту, який, на думку Гегеля, мислить відповідно до своїх уявлень. Дуже часто існуюча у цьому зв'язку суперечність між суспільством і державою розв'язується через політичні кризи, а іноді і шляхом революцій.

Щодо держави певні відповідності та суперечності у сприйнятті її змісту існують одночасно, оскільки і суспільство, і держава, згідно з відомими енциклопедичними та філософськими трактуваннями, визначаються як історично змінні форми життєдіяльності людей. Їх слід співвідносити, насамперед, з певним суспільством певної держави. Саме так ми і повинні їх розглядати, адже в різних країнах, де суверенні держави являють собою сукупність людей і територій, на яких вони проживають, ці поняття означають не одне й те саме, оскільки, власне, на певній території, що є країною, ведеться своєрідна для кожної держави і кож-

⁴⁰ Цитується за: Б р о д е л ь Ф. Зазнач. праця, с. 437.

⁴¹ Див.: Юридична енциклопедія. Т. 2, с. 80.

ного суспільства життєдіяльність людей, які на ній проживають. При цьому “...єдиною цінністю, яку поділяють... усі без винятку держави сучасного світу, ...залишається суверенітет”⁴².

Отже, правомірно вважати, що формування та розвиток і суспільства, і держави (хоча вона і є більш пізнім інститутом) – зрештою, процес взаємозв’язаний, який базується, насамперед, на економічній та соціальній життєдіяльності людей. Але в часі життєдіяльність людей значно змінюється, оскільки “соціальні інстинкти”, на основі яких, за Аристотелем, об’єднались у суспільстві (в тому числі і сучасному) люди, які є далеко не однозначними у своїй поведінці, і це, з одного боку, протиставляє суспільство державі, а з іншого – об’єднує їх. Якщо “соціальні інстинкти”, завдяки яким, як уже говорилося, Гегель обґрунтував необхідність наявності у суспільстві відповідних організацій, які в інституті держави не врівноважені, то в дію мають вступати суспільні інститути, що виражають несумісні “соціальні інстинкти”. Але реалізовуватися вони можуть тільки в тому випадку, коли одночасно в рамках закону можна врахувати закладену у громадянських свободах волю.

Згідно з Кантом, в основі суспільства лежить певний абстрактний закон матеріального світу, але, оскільки суспільство відокремлене від природи, зрозуміти всепроникну значущість дій такого закону не вдається. Причина, на наш погляд, у тому, що, з одного боку, цей закон повинен діяти щодо взаємозгодженості “соціальних інстинктів”, а з іншого – постійно відбувається їх зіткнення, яке має і груповий, і державний, і цивілізаційний виміри. І оскільки завдяки впливу “соціальних інстинктів” на кожному рівні виникають стремління використовувати ресурси і надбання інших у власних інтересах, то “соціальні інстинкти”, маючи механізми трансформації, постійно змінюючись у часі та у просторі, як правило, вступають у суперечність і з суспільством, і з державою. В одних випадках “соціальні інстинкти” консолідують суспільство (і тоді змінюються зміст і характер держави), а в інших – навпаки, вони поділяють його на складові (аж до розпаду і навіть загибелі держави). На місці цієї держави виникає інша, яка по-новому уособлює суспільні інтереси на основі “соціальних інстинктів”, які кореняться глибоко у свідомості і мають, по суті, історичний вимір генетичного характеру.

Якщо модернізаційний проект, ініційований у суспільстві, з причини тих чи інших мотивів і завдяки тим чи іншим суспільним або, скоріше, державним ініціативам не дає бажаного результату, який би влаштував більшість, то суспільство, врешті-решт, реалізує той проект (якщо його можна назвати таким), який відповідає суспільній свідомості, де домінуватимуть елементи суспільної свідомості генетичного характеру, – які залишилися, тобто такі, що існували в історичному минулому. Тому і виникають з минулого колишні історичні форми суспільної життєдіяльності, що проявляються в окремих країнах із суспільствами, які трансформуються, в останні 20 років ХХ і в перші 10 років ХХІ ст.

Подібний висновок не тільки актуалізовано сучасністю порівняно з тими реаліями трансформаційних змін, які постійно відбувались у суспільстві, державі

⁴² Див.: Б о р д а ч е в Т. Общество мирового уровня. “Россия в глобальной политике” № 1, 2012 (<http://www.globalaffairs.ru/number/Obschestvo-mirovogo-urovnya-15457>).

та економіці за колишніх часів. Щоб довести це, звернемося до історії трансформацій, наприклад, у російському суспільстві, достатньо близькому нам за мірою зрозумілості процесів, оскільки в минулому вони відбувалися, по суті, в єдиному суспільному просторі і багато в чому досі є схожими з процесами перетворень, які переживають наші країни. Достатньо яскраве тому підтвердження – неоднозначність взаємозв'язаних процесів модернізаційного характеру у суспільстві та в державі, про що йдеться у праці А. Зубова “Роздуми над причинами революції в Росії”⁴³. Автор названої праці – доктор історичних наук, професор кафедри філософії Московського державного інституту міжнародних відносин і завідувачий кафедрою історії та релігії Російського православного університету імені апостола Іоанна Богослова. Така детальна довідка про А. Зубова потрібна для більшої аргументованості його наукової позиції, оскільки вказану його статтю надруковано у журналі “Новый мир”, який є, насамперед, художнім виданням.

У своєму аналізі причин революції в Росії А. Зубов повертається до часів царювання Олександра Благословенного (Олександра I) і порівнює процеси у суспільстві та в державі кінця XVIII і початку XIX ст. Адже саме в цей період сформувались умови для революційних подій у Росії початку XX ст., тобто по суті коріння революції 1917 р. “проросло” у суспільстві більш як за 100 років до неї. Процеси, що відбувалися на той час у Росії як у державі та в суспільстві, характеризувалися невідповідністю, досить не звичною для нашого сприйняття. Сьогодні суспільне, особливо щодо установ громадянського суспільства, згідно з нинішніми енциклопедичними трактуваннями, є засобом всебічного забезпечення прав і свобод людини та громадянина, і ідея громадянського суспільства бере початок з античних Греції та Риму⁴⁴. Як суспільство в цілому, так і громадянське суспільство зокрема за різних часів перебували на певних стадіях розвитку. Тому не можна погодитися з тим, що на той час громадянського суспільства не існувало або воно не мало можливості впливати на стан справ у суспільстві та в державі, оскільки, по-перше, у кожного часу свої інтереси та обставини, а по-друге, і сьогодні є відповідні приклади та докази.

Отже, повернемося майже на 200 років назад до тодішньої Росії. Як зазначає А. Зубов⁴⁵ (і на що свого часу звертав увагу ще М. Бердяєв), велика трагедія Росії полягала в тому, що влада і суспільство, їх найкращі представники, рухаючись майже паралельно, побачили один в одному не однодумців і соратників, а, скоріше, суперників і ворогів.

Що ж для Росії на той час реально означав такий паралельний рух? Відповідь знаходимо у цій самій праці, але спочатку – про деякі характеристики суспільства в цілому.

П. Вяземський зазначає: “Імператор відмовляється від благодушного ставлення до своєї місії визволителя і просвітителя Росії. Перед його духовним поглядом відкривається та безодня зла, над якою проходить життя людства. Русоїстський ідеал природно досконалої людини, яку псує і спотворює погане суспільне ото-

⁴³ Див.: Зубов А. Размышления над причинами революции в России. “Новый мир” № 7, 2006.

⁴⁴ Див.: Юридична енциклопедія. Т. 1, с. 646.

⁴⁵ Див.: Зубов А. Знач. праця, с. 157.

чення, переглядався Олександром. У Олександра вже не могло бути колишньої бадьорості та самовпевненості... Він змушений зізнатися, що добро здійснюється нелегко, що дуже часто саме в людях зустрічаються різні необдумані, тупі протидії, які паралізують найкращі помисли, найкращі піклування про користь і благоденство”⁴⁶.

У цьому висловлюванні дається характеристика процесів і в російському суспільстві того часу, і в державі, оскільки настрої царя значною мірою уособлювали і державоутворюючі процеси, здійснювані як втілення його задумів про трансформаційні зміни, де малися на увазі і духовне просвітництво народу, і утвердження принципів віри, і моральність, і справедливість у міжнародних відносинах, ініційованих імператором, а по суті – державою в його особі. Внаслідок існування кріпосництва у Росії життєві уклади вищих і нижчих верств, їхня культура, їхні цінності дуже відрізнялись, і між ними виникли почуття ненависті, заздрощів і презирства, тобто мали місце та проявлялися різноспрямовані “соціальні інстинкти”. Якби у суспільстві не було такої глибокої суперечності, якби у народі зростала жива і свідомо віра у Бога, то можна було б обійтися без детальних інструкцій і регламентацій та розвивати побут і життя нижчих верств звичайними методами – економічною заінтересованістю, громадянським залученням, шкільним навчанням і церковним вихованням. Але всі бачили, що селяни зіпсовані рабством, і свобода сама по собі в один момент і швидко їх би не виправила, а навпаки, за відсутності звички жити вільно і відповідально могла б згубити і їх самих, і все російське суспільство, де вони склали переважну більшість. Наслідки жорстокої несправедливості та насильства у XVIII ст. були в Росії настільки значними, що і виховні заходи потрібні були виняткові, з елементами примусу⁴⁷. У сказаному П. Вяземським міститься багато повчального і для сьогоднішніх трансформацій. Коли мова заходить про те, що після відмови від тоталітарного минулого свобода все швидко виправить сама по собі, треба розуміти, що існує загроза втрати самої свободи замість подолання наслідків власне тоталітарного минулого, оскільки населення не має належного досвіду дійсно відповідального способу життя.

Втім, справжня трагедія Росії полягала в тому, що не задоволені існуючим порядком прагнули до революції, до миттєвих змін, але зовсім не були готові до цього і не розуміли необхідності повільних перетворень громадянського і духовного устрою великої та відсталої держави⁴⁸. Фактично це свідчить про серйозну суперечність між суспільними ресурсами, роллю та участю в них держави і відповідальністю та важливістю громадянських установ, які формують суспільні сили, особливо з представників найбільш освічених і прогресивних верств, але часто максималістськи налаштованих на масові виступи, що вперше і сталось у Росії у грудні 1825 р. на Сенатській площі. Разом з тим це був тільки початок, адже, як зазначав у своєму щоденнику флігель-ад’ютант Олександра І Л. Михайловський-Данилевський, цар хотів надати громадянам права, але його ніхто не зрозумів;

⁴⁶ Цитується за: “Новый мир” № 7, 2006, с. 140 (див. також: В я з е м с к и й П. А. Полн. собр. соч. в 12 т. Т. 7. СПб., 1882, с. 453).

⁴⁷ Див.: т а м ж е, с. 132, 133.

⁴⁸ Див.: т а м ж е, с. 142.

більше того, кількість незадоволених дедалі зростала⁴⁹. І, як зазначає П. Вяземський⁵⁰, у цей час почала зміїтися та тріщина у підвалинах російського просвітницького суспільства і влади, що розверзлася прірвою наприкінці ХІХ ст. і поглинула Росію у 1917–1922 рр., зімкнувшись над нею комуністичною деспотією.

По суті, це трапилося внаслідок невідповідностей у суперечностях того часу між владою і суспільством, втім, хоча це і не завжди приймається. У 1825 р. влада була носієм майбутніх прогресивних змін, оскільки тоді державна влада в Росії перебувала на моральній висоті, не баченій ні у ХVІІІ, ні у ХХ ст.

Але змінилось і суспільство. Старе російське громадянське суспільство, відновившись після смуги у ХVІІ ст., зникло за час петровських перетворень. Після розправи із старообрядцями, готовими померти за ідею, його у Росії майже не залишилось. Є питання щодо теперішнього: чи багато сьогодні знайдеться готових померти за ідею? У ХVІІІ ст. боролись і навіть помирали (воєнні подвиги – не беруться до уваги), головним чином, за власні інтереси. Ми пам'ятаємо, що практично всі вільні верстви висловлювалися на користь кріпосництва, і голосів, подібних до Радищева або Новикова, майже не було чути. Не було чути і голосів на захист приниженої православної церкви – ні від духовенства, ні від мирян⁵¹.

*Матеріал надійшов до редакції 27 липня 2012 р.
Закінчення – в одному з наступних номерів журналу.*

⁴⁹ Див.: Волков В. Е., Костюченко А. И. Русские императоры ХІХ века. Челябинск, 2003, с. 88.

⁵⁰ Див.: Вяземский П. А. Полн. собр. соч. в 12 т. Т. 7, с. 144.

⁵¹ Див.: там же, с. 156.